

●

## РИНКОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)

*У статті дана загальна характеристика функціонування земельного ринку в Україні на час проведення століпінської аграрної реформи. Відзначено особливості діяльності ринку землі в окремих історико-економічних районах України.*

*Ключові слова: ринок, земля, реформа, Україна.*

Початок здійсненню другої після 1861 р. Великої селянської реформи поклав указ імператора від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов, які стосуються селянського землеволодіння». Затверджений 14 червня 1910 р. III Державною думою, цей указ набув чинності закону.

Названа іменем її натхненника — тогочасного прем'єр-міністра Петра Столипіна, — реформа була покликана не допустити повторення масового селянського руху, як це було напередодні та в роки першої російської революції. Відтак, головними напрямками її здійснення стали: виселення значної частини селян на окраїни імперії, зруйнування селянської общини й створення прошарку заможних фермерських господарств як альтернативи можливим соціальним вибухам на селі. Без сумніву, саме останній із названих вище напрямків мав стати квінтесенцією, основним змістом століпінської аграрної реформи. Його реалізація передбачала залучення до ринкового обігу общинних земель і виділення на цій основі системи хутірських та відрубних господарств фермерського типу. Саме на цьому в першу чергу наголошував П. Столипін. Ідея земельних виділів, писав один із сучасників тих подій, на правах повної земельної власності незалежно від общини була найбільш дорога П. Столипіну, який «радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин» [1, с. 23].

Щоправда, сама ідея створення хутірських господарств належала не йому, а прусському поміщикові Й. Шубарту-фон-Клеєфельду, який ще в кінці XVIII ст. відстоював ідею утворення «дач отдельного двора крестьянского» [2, с. 15]. Тоді ж «шубартова система» проникла й у межі Російської імперії. Зокрема, хутірське селянське господарство успішно впроваджувалось у маєтку поміщика Звенигородського повіту Київської губ. С. Бланкельнагеля, а також у Московській губ. [2, с. 17]. На думку російського економіста О. Чайнова, висловлену ним у 1915 р., основні принципи «шубартової системи» господарювання упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення» [2, с. 16]. Як бачимо, ідея хуторів та відрубів не була особистим винаходом П. Столипіна. Його новаторство полягало в іншому. А саме у прагненні поширити ринкові відносини на загалом статичне надільне землеволодіння селянської общини. Общинник, наголошував він, як і будь-який інший землевласник, «владний розпоряджатися своєю землею, владний вимагати відведення окремих її ділянок в одне місце, він може прикупити собі землі, може закласти її у Селянському банку, може, зрештою, продати її» [3, с. 167 — 177]. Отже, ринкова мобілізація земельної власності, тобто вільний ринковий її обіг, була основною умовою успішного здійснення нової аграрної реформи й постійно перебувала під пильною увагою П. Столипіна. Все це позитивно впливало на загальний розвиток земельного ринку в Україні, зміцнювало тут його позиції.

---

© Шевченко Віктор Миколайович — доктор історичних наук (кафедра українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління).

На жаль, сьогодні саме цей аспект столипінської аграрної реформи продовжує залишатися вивченим далеко не достатньо. Об'єктивно таке явище є закономірним для радянської історичної науки. Адже актуальність наукової розробки проблем земельного ринку на той час дорівнювала нулю, оскільки у СРСР ринку землі, як такого, не було й не могло бути. Перші несміливі спроби його висвітлення з'явилися лише у середині 70-х рр. ХХ ст. Не дивно, що дослідники столипінської аграрної реформи, визнаючи існування земельного ринку, торкалися його проблем тільки у контексті впливу останнього на общинне землеволодіння [4 – 9]. Те ж саме можна сказати й про авторів, які проблемно займалися вивченням земельного ринку, не торкаючись його специфіки саме в роки столипінської аграрної реформи [10 – 13]. В даному повідомленні його автор, не претендуючи на повне висвітлення проблеми, торкнувся лише окремих її аспектів, зосередивши свою увагу на матеріалах України.

Отже, що являла собою ринкова мобілізація українських земель, які входили до складу Російської імперії, під час здійснення столипінської аграрної реформи? Для відповіді на поставлене запитання було використано узагальнюючу інформацію старших нотаріусів окружних судів про купівлю та продаж землі протягом 1906 – 1914 рр. Відразу зазначимо, що вона не є досконалою з кількох причин. По-перше, масова статистика про купівлю-продаж землі у 1906 р. реально відноситься до періоду реформи лише починаючи з 9 листопада. Однак на сьогодні ми не маємо можливості відокремити відповідні показники за останні 2 місяці 1906 р., а отже, змушені наводити їх повністю за весь рік, що об'єктивно веде до завищення кінцевих показників. По-друге, часткове перебільшення останніх продиктоване також самим характером використаних нами джерел. І у збірниках Міністерства фінансів Російської імперії (Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1–25. – СПб., 1896 – 1917), і у їх радянському аналізі [14] одна й та ж земля, яка могла перепродатись по кілька разів, щоразу фіксувалась як окрема ділянка. Нарешті, по-третє, на сьогодні ми, на жаль, позбавлені можливості оцінити стан мобілізації земельної власності у 1915 – 1916 рр. І все ж, наявна джерельна база дає можливість загалом об'єктивно відобразити еволюцію земельного ринку в Україні часів столипінської аграрної реформи. У загальному вигляді вона представлена у таблиці 1. Дані останньої засвідчують, що в межах дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії, протягом 1906 – 1914 рр. загалом було укладено не менш як 238,2 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі, а ще майже 248,7 тис. таких угод, спрямованих на її купівлю. Зрозуміло, що наведені цифрові показники певною мірою є віртуальними, оскільки число угод, які передбачали купівлю-продаж землі, кількість землі у ринковому обігу та сума затрачених на це коштів в реальності, були дещо іншими.

**Таблиця 1.**

**Ринкова мобілізація земельної власності в Україні  
протягом 1906 – 1914 рр. [14 – 19].**

Губернії, райони	Продаж – Купівля +	Угод			Землі (у дес.)			Сума (в тис. рублів)		
		Особисто	Колективно	Разом	Особисто	Колективно	Разом	Особисто	Колективно	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Полтавська	(-)	-35289	-11920	-47209	-535092	-118113	-651205	-131999	-19783	-151782
	(+)	44001	3148	47149	468833	180526	649359	117870	33796	157666
	різниця	8712	-8772	-60	-66259	62413	-1846	-14129	14013	5884
Чернігівська	(-)	-36188	-7341	-43529	-471543	-94445	-565988	-65332	-14796	-80128
	(+)	37597	5930	45530	361713	203671	565384	42220	30802	73022
	різниця	1409	-1411	2001	-109830	109226	-604	-23112	16006	-7106

Львівська	(-)	-71477	-19261	-90738	-1006635	-212558	-1217193	-197331	-34579	-231910
	(+)	81598	9078	92679	830546	384197	1214743	160090	64598	230688
	різниця	10121	-10183	1941	-176089	171639	-2450	-37241	30019	-1222
Харківська Слобожанщина	(-)	-19661	-9448	-29109	-534486	-162644	-697130	-117615	-32218	-149833
	(+)	25785	3325	29110	400342	296464	696806	88555	62203	150758
	різниця	6124	-6123	1	-134144	133820	-324	-29060	29985	925
Волинська	(-)	-20514	-2833	-23346	-1327845	-80492	-1408337	-133960	-11665	-145625
	(+)	18588	4733	23321	1084731	319607	1344338	98719	46871	145590
	різниця	-1926	1900	-25	-243114	239115	-63999	-35241	35206	-35
Київська	(-)	-15080	-9963	-25043	-614638	-157732	-772370	-115111	-32728	-147839
	(+)	23969	3189	27158	551411	345762	897173	102396	45442	147838
	різниця	8889	-6774	2115	-63227	188030	124803	-12715	12714	-1
Подільська	(-)	-14445	-9948	-24393	-304379	-94026	-398405	-119009	-20857	-139866
	(+)	22327	2066	24393	364044	196350	560394	100605	38707	139312
	різниця	7882	-7882	0	59665	102324	161989	-18404	17850	-554
Правобережжя	(-)	-50039	-22744	-72782	-2246862	-332250	-2579112	-368080	-65250	-433330
	(+)	64884	9988	74872	2000186	861719	2801905	301720	131020	432740
	різниця	14845	-12756	2090	-246676	529469	222793	-66360	65770	-590
Катерино- славська	(-)	-7161	-2513	-9674	-533845	-144575	-678320	-135664	-27396	-163060
	(+)	15963	2134	18094	359836	359221	719057	91121	70271	131392
	різниця	8802	-379	8420	-174009	214646	40737	-44543	42875	-31668
Таврійська	(-)	-10676	-5681	-16357	-602276	-192953	-795229	-124062	-37607	-161669
	(+)	15324	1043	16367	686172	201733	887905	95786	57558	153344
	різниця	4648	-4638	10	83896	8780	92676	-28276	19951	-8325
Херсонська	(-)	-10159	-9394	-19553	-962206	-195958	-1158164	-241440	-74728	-316168
	(+)	17986	1556	19542	820363	326334	1146697	170979	63022	234001
	різниця	7827	-7838	-11	-141843	130376	-11467	-70461	-11706	-82167
Південь	(-)	-27996	-17588	-45584	-2098327	-533486	-2631713	-501166	-139731	-640897
	(+)	49273	4733	54003	1866371	887288	2753659	357886	190851	518737
	різниця	21277	-12855	8419	-231956	353802	121946	-143280	51120	-122160
Україна	(-)	-169173	-69041	-238213	-5886310	-1240938	-7125148	-1184192	-271778	-1455970
	(+)	221540	27124	250664	5097445	2429668	7467113	908251	448672	1332923
	різниця	52367	-41917	12451	-788865	1188730	341965	-275941	176894	-123047

За нашими підрахунками, зробленими раніше, згадані вище показники мали у 1906 - 1914 рр. такий вигляд: всього угод — 240222, землі у ринковому обігу — 7360,2 тис. дес., сума затрачених коштів у російських рублях — 1376,5 млн. руб. [13, с.287–289]. Однак для рельєфнішого відображення стану та характеру ринкової мобілізації земельної власності вважаємо за доречне розглянути цей процес як з точки зору подавців землі, так і з точки зору її покупців.

Як свідчать дані таблиці 1, земля купувалась і продавалась переважно фізичними особами, тобто особистими земельними власниками. До таких належали: дворяни, духовні особи, купці, міщани, селяни-власники, козаки, колоністи тощо. Протягом вказаного хронологічного періоду фізичними особами було укладено загалом близько 169,2 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі, й майже 221,6 тис. — спрямованих на її купівлю. По відношенню до загальноукраїнського показника це становило відповідно 71% і 89,1%. Решта подібних угод, відповідно 69 тис. (29%) і 27,1 тис. (10,9%), укладалися різноманітними громадами, товариствами, промисловими компаніями, банками та іншими юридичними особами. Як бачимо, головна роль на земельному ринку продовжувала належати одноосібним власникам землі. Хоча при цьому активність на ньому з боку колективних землевласників постійно зростала. Це було особливо помітним при порівнянні ринкових земельних втрат та придбань обох груп власників землі. Так, зокрема, протягом 1906 - 1914 рр. одноосібними господарями було продано через ринок 5,9 млн. дес., що становило 82,6% від загальноукраїнського показника. Водночас куплена ними через ринок земля становила за цей же період 5,1 млн. дес. (67,7% від загальноукраїнського показника). Тобто в ході ринково-поземельних операцій, здійснених в роки столипінської аграрної реформи, одноосібні землевласники не дорахувалися загалом не менш як 0,8 млн. дес. своїх земельних угідь. Зовсім інша картина спостерігалася у колективних землевласників. Так, останні протягом вказаного хронологічного періоду продали на ринку 1,2 млн. дес. землі (17,4% від загальноукраїнського показника), придбавши при цьому понад 2,4 млн. дес. (32,3%), і таким чином збільшили свій земельний капітал ще не менш ніж на 1,2 млн. дес. землі. Що стосується фінансової сторони ринково-поземельних відносин у період столипінської аграрної реформи, то її можна охарактеризувати такими показниками. Фізичні особи отримали за продажу ними землю загалом близько 1200 млн. російських рублів (81,8% від загальноукраїнського показника), використавши при цьому на її придбання трохи більше від 900 млн. руб. (64%). Відтак їхній загальний прибуток від торгівлі землею становив приблизно 276 млн. руб. Зовсім протилежними виявились аналогічні показники у юридичних осіб. Продавши землі більш як на 272 млн. руб. (18,7%), вони водночас придбали нові земельні ділянки майже на 419 млн. руб. (35,6%), втративши при її придбанні 147 млн. руб. Але ж і купували вони землі удвічі більше, ніж продавали. Наведена вище інформація свідчить про тенденцію до розширення діяльності юридичних осіб, тобто колективних землевласників, на земельному ринку. Такою в цілому є загальна характеристика життєдіяльності земельного ринку по Україні в період проведення столипінської аграрної реформи.

Щодо еволюції останнього на порайонному рівні, то вона відбувалася під помітним впливом на цей процес з боку тих особливостей і специфічних рис, які тією чи іншою мірою були притаманні кожному конкретному історико-економічному району окремо.

Так, районом найінтенсивнішого продажу та купівлі землі була Лівобережна Україна, представлена Полтавською та Чернігівською губерніями. В них ринково-поземельні відносини продовжували зберігати традиційний характер, при якому земля продавалась й купувалася переважно дрібними та середніми ділянками, доступними хліборобському населенню, для якого земля залишалася фактично єдиним засобом до існування. В роки здійснення аграрної реформи П. Столипіна в межах двох лівобережних губерній протягом 1906 - 1914 рр. нами було зафіксована 91 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі (38,1% від загальноукраїнського показника) й ще 93 тис. угод, спрямованих на її купівлю (37,3%). Це набагато перевищувало аналогічні показники інших українських районів. Таке явище значною мірою було продиктоване: 1) аграрним перенаселенням та аграрним характером економіки краю; 2)

дрібномаєтністю поміщицького господарства; 3) переважанням сільського населення, спроможного брати участь у ринково-поземельних операціях.

Найменшою серед інших районів була Слобідська Україна. Представлена однією лише Харківською губ., вона, зрозуміло, не могла конкурувати за тими чи іншими абсолютними показниками з іншими, територіально крупнішими районами України. Хоча на губернському рівні виглядала досить пристойно. Так, за кількістю випадків продажу або купівлі землі Харківська губ. поступалася лише двом лівобережним губерніям. А за кількістю проданої чи купленої землі була на рівні Катеринославської губ., випереджаючи за цим показником Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії. В тих її районах, які на північному заході межували з Лівобережжям, а на півночі — з Росією, ринково-поземельні відносини також відповідали більш традиційному їх характеру. В тих же районах, що на півдні межували з Катеринославською губ., а на сході — з Областю Війська Донського і які були наближені до великих промислових центрів, ринково-поземельні відносини виглядали більш підприємницькими, комерційними. Нерідко тут купували ліс під вирубку, озера для розведення риби, ділянки для розробки природних надр тощо.

Для Правобережної України, яку склали Волинська, Київська та Подільська губернії, характерною була наявність великого, фільваркового землеволодіння, яке залишилося тут ще з часів польського панування, а також досить пристойне забезпечення сільського населення землею внаслідок аграрних реформ 1847-1848 і 1864 років. Тут земля купувалася й продавалася набагато більшими, ніж на Лівобережжі й Слобожанщині ділянками, нерідко навіть цілими маєтками. Однак тривалий час розвиток земельного ринку, особливо у 60 — 80-і роки XIX ст., штучно стримувався тут російським законодавством, яке забороняло брати в ньому участь представникам польського, німецького населення краю та вихідцям із так званих привіслинських губерній — Варшавської, Келецької, Люблінської, Полоцької та інших [21, с. 9–14, 334–336]. Лише у 1905 р. подібні заборони було остаточно скасовано [22, с. 74]. Після цього правобережний земельний ринок почав швидко надолужувати прогалине, випереджаючи за темпами розвитку інші українські райони. Протягом 1906 - 1914 рр. тут було укладено понад 50 тис. торгових угод на продаж землі (30,6% від загальноукраїнського показника) та близько 65 тис. угод — на її купівлю (31,4%). В ході їх реалізації було продано близько 2,6 млн. дес. земельних угідь (36,2%) та куплено майже 2,9 млн. дес. (38%). За кількістю проданої землі район Правобережної України поступався лише українському Півдню, а за кількістю купленої випереджав навіть його. Інтенсивне зростання ринкового товарообігу землі в Правобережній Україні дозволяє говорити про появу тенденції до поступового вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в окремих історико-економічних районах України.

Найбільш збалансованим виглядав земельний ринок у межах Південної України, яку представляли Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії. Цьому сприяли такі суттєві фактори, як наявність великих площ вільної землі, найнижча в Україні густота населення, підпорядкування сільськогосподарського виробництва законам ринкової економіки, заселення краю іноземними колоністами-фермерами та інші. Як наслідок, на Півдні сформувались надзвичайно сприятливі умови для розвитку та еволюції земельного ринку. Землі тут продавалося й купувалося досить багато. Так, протягом 1906 — 1914 рр. у межах трьох південноукраїнських губерній було зафіксовано 45,6 тис. випадків продажу землі (19,1% від загальноукраїнського показника) й 54 тис. випадків її купівлі (22,7%). У ході реалізації відповідних торгових угод тут було продано більш як 2,6 млн. дес. (36,9% від загальноукраїнського показника) та куплено близько 2,8 млн. дес. (36,5%). Великі запаси вільних земель, неоднорідність географічного ландшафту краю, комерціалізація землі й підприємницький характер її використання — все це сприяло тому, що за багатьма середньостатистичними показниками Південна Україна помітно переважала інші українські райони. Це наочно ілюструють дані наведеної нижче таблиці 2 [14–19].

Таблиця 2.

**Середні показники однієї торгово-поземельної угоди  
за 1906 — 1914 рр. [продаж (-); купівля (+)]**

Райони	На одну угоду в середньому припадає:					
	землі (в дес.)		коштів (тис. руб.)		середня ціна 1 дес.	
	одно- осібно	колек- тивно	одно- осібно	колек- тивно	одноосібно	колективно
1	2	3	4	5	6	7
Лівобережний - +	- 14,1	- 10,2	- 2,8	- 1,8	- 198,6 р.	- 176,5 р.
	+ 11,0	+ 42,3	+ 2,0	+ 4,1	+ 181,8 р.	+ 96,9 р.
Слобідський - +	- 27,2	- 17,2	- 6,0	- 3,4	- 220,6 р.	- 197,7 р.
	+ 15,5	+ 89,2	+ 3,4	+ 18,7	+ 219,4 р.	+ 209,6 р.
Правобережний- +	- 44,9	- 14,6	- 7,4	- 2,9	- 164,8 р.	- 198,6 р.
	+ 30,8	+ 86,3	+ 4,7	+ 13,1	+ 152,6 р.	+ 151,8 р.
Південний - +	- 74,9	- 30,3	- 17,9	- 7,9	- 239,0 р.	- 260, 7 р.
	+ 37,9	+ 187,2	+ 7,3	+ 36,0	+ 192,6 р.	+ 181,3 р.
Україна - +	- 34,8	- 17,4	- 7,0	- 3,9	- 201,1 р.	- 224,1 р.
	+ 23,0	+ 89,6	+ 4,1	+ 15,4	+ 178,3 р.	+ 171,9 р.

Вони підкреслюють той факт, що за середніми розмірами тих складових, які супроводжували кожну торгову угоду на продаж або купівлю землі, Південна Україна відчутно переважала інші українські райони майже у всіх відповідних номінаціях. Виняток становили тільки показники цін на землю, куплену в межах Харківської губ., або, як було сказано вище, Слобожанщини.

На жаль, обсяг даної публікації не дозволяє дати розгорнуту характеристику соціальної бази земельного ринку. Тому відзначимо лише те, що серед продавців землі, як і раніше, продовжували виділятися дворяни. І все ж після поразки революції 1905 — 1907 рр. купівля дворянами земель почала відновлюватися, хоча й помітно поступалася її продажу. При цьому в середовищі дворян дедалі помітнішою ставала тенденція до внутрішнього перерозподілу їхнього земельного фонду в напрямку концентрації земельних угідь у руках найбагатших дворянських родин. До активних продавців землі з початком ХХ ст. можна віднести також купців та банки. Перші, скупивши у 60 — 80-х рр. ХІХ ст. величезні земельні площі, з різким подорожчанням землі почали масово розпродувати її, отримуючи від торгово-поземельних операцій надвисокі прибутки. Банки ж, особливо Селянський, отримавши дозвіл на придбання земельної власності з метою її перепродажу, в роки аграрної реформи П. Столипіна, перетворились на справжніх лихварів не тільки щодо фінансового капіталу, але й щодо капіталу земельного. Серед покупців земельної власності найперше слід відзначити селян-одноосібників, чисельність яких помітно зросла в роки століпінської реформи, а також малоросійських козаків та південноукраїнських колоністів. Серед колективних землевласників активними покупцями землі виявили себе селянські та інші товариства, залізничні та промислові компанії тощо.

Як певний підсумок усього, сказаному вище, відзначимо таке. Одним з важливих наслідків століпінської аграрної реформи було рішуче проникнення у сільську общину прогресивних ринково-поземельних відносин. Значною мірою реформа сприяла розширенню життєдіяльності й самого земельного ринку, в даному випадку, в межах тих українських земель, які на той час входили до складу Російської імперії. Швидкими темпами зростали капіталовкладення у торгово-поземельні операції, помітно зріс ринковий обіг землі. Все це говорить про те, що століпінські аграрні перетворення стали серйозним імпульсом для розширення ринково-поземельних операцій. У ході другої Великої селянської реформи було створено вагомий підмурівок для подальшої успішної еволюції земельного ринку в Україні, для поступового вирівнювання темпів розвитку останнього в окремих її історико-економічних районах. Проте цей поступальний процес згодом був перерваний поваленням самодержавства і початком громадянської війни та національно-визвольної революції в Україні. З перемогою радянської влади земельний ринок як соціально-економічне явище і самостійна економічна категорія остаточно припинив своє існування в межах СРСР.

1. Шубенський Н.П. Памяти П.А. Столипына. — М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1913. — 28 с.
2. Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. — Изд. 2-е, доп. — М.: ЦСУ, 1922. — 133 с.
3. Столыпин П.А. Речь о земельном законопроекте и землеустройстве крестьян, произнесенная в Государственной Думе 5 декабря 1908 года // Нам нужна великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906 — 1911. — М.: Молодая гвардия, 1991. — С. 176 — 180.
4. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
5. Симонова М.С. Мобилизация надельной крестьянской земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы из истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сборник V. — М.: АН СССР, 1962. — С. 398 — 458.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 599 с.
7. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 — 1914. — К.: Наукова думка, 1976. — 288 с.
8. Ігнатова А. Ринкові відносини в Україні в період столыпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. — 2000. — №34 (вересень). — С. 6 — 7.
9. Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 — 1916 рр.) // Сіверянський літопис. — 2007. — №1. — С. 91 — 101.
10. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII — начало ХХ века. — М.: Наука, 1974. — 414 с.
11. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX — начала ХХ века. — М.: РОССПЭН, 2004. — 504 с.
12. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. — 1974. — №1. — С. 82 — 97.
13. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 — 1917 рр.). — Ніжин: Аспект, 2010. — 344 с.
14. Динамика землевладения в России: 1906 — 1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И. Ф. Макаров. — М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1989. — 81 с.
15. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. — СПб.: Тип. И.Н. Кушнарев и К°, 1912. — 73 с.
16. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1913. — 80 с.
17. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1914. — 85 с.
18. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1915. — 90 с.
19. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1917. — 79 с.
20. Історія українського селянства: Нариси у двох томах. — Том 2. — К.: Наукова думка, 2006. — 655 с.
21. Покупка, продажа и аренда земель: Извлечение из Свода Законов ... / Сост. А.П. Тютчев. — Издание неофициальное. — Пг.: Изд. юрид. книжного магазина В.П. Анисимова, 1915. — 368 с.
22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 — 1914: Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Переклад українською Зої Борисюк. — Наукова і повна редакція, вступне слово Наталії Яковенко. — К., 1998. — 336 с.

*В статтє дана общяя характеристика функционирования земельного рынка в Украине во время проведения столыпинской аграрной реформы. Подчеркнуты особенности деятельности рынка земли в отдельных историко-экономических районах Украины.*

*Ключевые слова: рынок, земля, реформа, Украина.*

*This article gives the general description of Ukrainian land market's functioning during the Stolypin's agrarian reform. The peculiarities of the land market's functioning are marked in particular historical-economic districts of Ukraine.*

*Key words: market, land, reform, Ukraine.*